

SZEGEDI TUDOMÁNYEGYETEM
IRODALOMTUDOMÁNYI DOKTORI ISKOLA

Komlóssy Gyöngyi

HISTORIAE LINGVAE HUNGARICAE LIBROS DUOS GENESIN ET EXODUM EDERE
PARAT MATTHIAS BELIUS

*Bél Mátyás irodalom- és nyelvtörténeti munkái, különös tekintettel
Héber-magyar etimológiai szótárára és annak az életműben elfoglalt helyére*

DOKTORI (PHD) ÉRTEKEZÉS TÉZISEI

TÉMAVEZETŐ: SZÖRÉNYI LÁSZLÓ EGYETEMI TANÁR

SZEGED, 2008

BÉL MÁTYÁS IRODALOM- ÉS NYELVTÖRTÉNETI TANULMÁNYAI

Doktori disszertációm célja Bél Mátyás ifjúkori tervének: a magyar nyelv és irodalomtörténet-írást összefoglaló művének filológiai vizsgálata, rövid kitekintést nyújtva arra a tágabb szellemi környezetre, amelyben e tárgyú írásai megszülettek. A tudós lelkész a hallei egyetem elvégzése után, Besztercebányán kezdett el foglalkozni azzal, hogy két könyvben megírja mindazt, amit erről a témáról az 1700-as évek elején egyrészt a történet- és nyelvtanítók művei, másrészt kortársai közlése nyomán tudni lehet. A mű egészében nem valósult meg, kis része nyomtatásban látott napvilágot, nagyobb része kéziratban maradt, talán elveszett vagy el sem készült.

I. A MAGYAR NYELV TÖRTÉNETÉNEK KÉT KÖNYVE

1713-ban, a lipcsei *Deutsche Acta Eruditorum oder Geschichte der Gelehrten* című tudományos folyóirat XVII. évfolyamának 420-434. oldalán jelent meg, különlenyomatban ugyanebben az évben Berlinben is kiadatta Bél Mátyás azt a felhívást, amelyben kora tudós férfijainak a segítségét kéri: mindazt, amit a magyar nyelv létrejöttéről és történetéről tudnak, és valaha leírtak, küldjék el neki.¹ Első, nyomtatásban megjelent műve „nem más, mint az ifjabb Burius Jánostól kezdeményezett, Czvittinger Dávidtól részben megvalósított irodalomtörténet-írás erősen történeti és nyelvészeti irányú továbbfejlesztése, melyhez az akkor még élő egykori protestáns gályarab, utóbb katolizált és Nagyszombatban lakó Otrokocsi Főris Ferenc *A magyarok eredete* című könyvével (1692-1693) adta az alaphangot. Tőle (és Komáromi Csipkés Györgytől) származik a rovásírásnak valamiféle ősi kultúra emlékeként való tárgyalása, a magyar nyelv keleti, azaz hébernek vélt elemeinek módszeres feldolgozási terve.”²

Bél Mátyásnak érdeklődése a magyar nyelv története iránt -- a hazai tudósok inspiráló hatásán kívül -- annak a pietista közegnek köszönhető, amelyben Halléban felnőtt. Nem elképzelhetetlen tehát, hogy a lipcsei folyóiraton kívül Berlinben is kiadott felhívás elsősorban azt a német olvasóközönséget volt hivatott tájékoztatni, amely -- erre tanúbizonyság Czvittinger Dávid *Specimenének* bevezetője -- a magyarságot kizárólag lóval és karddal, de nem tollal képzelte maga elé. A berlini kiadás okaként nyilvánvalónak mutatkozik, hogy peregrinációja során ott ismerte meg Daniel Ernst Jablonskit, s hogy Tervezete összefüggésben áll a Porosz Királyi Akadémián történt tudományszervezési próbálkozásokkal, Jablonski nyelvészeti törekvéseivel.³

a. Szövegtörténet

A szöveghez három kézirat kapcsolható, amelyek a pozsonyi Evangélikus Líceum Könyvtárában találhatók. Az első a 681. köteg 37-38., a második az 53-54., a harmadik a 67-68. és a 73-76. lapján.⁴ Az első a tervezett, de végül el nem készült műnek a címlapterve és fejezetbeosztása, a másik kettő a Tervezet két szövegváltozata, bár

¹ *Historiae linguae Hungaricae libros duos, genesin et exodum edere parat, vtque eruditae patriae viri, et qui id ad se pertinere existimabunt, symbola sua conferre velint, obnixè rogat Matthias Belivs.* (A továbbiakban a különlenyomat lapszámozása a hivatkozások alapja.)

² TARNAI Andor, *Bél Mátyás = BÉL Mátyás, Hungariából Magyarország felé*, Budapest, Szépirodalmi, 1984, 21.

³ SZELESTEI N. László, *Irodalom- és tudományszervezési törekvések a 18. századi Magyarországon 1690-1790*, Budapest, OSZK, 1989, 63.

⁴ *Bél Mátyás kéziratai a pozsonyi evangélikus líceum könyvtárában (Katalógus)*, összeáll. TÓTH Gergely, Budapest, OSZK—Gondolat, 2006, 38 és 41. (továbbiakban: TÓTH)

– feltehetően – egyik sem a végső. A teljes, nyomtatott változat kétszer jelent meg, ugyanabban az évben. Azóta újból, eredeti nyelven nem adták ki. Magyarra Déry Balázs fordításában Bél Mátyás születésének 300. évfordulóján, 1984-ben jelent meg.⁵

b. Források

A felhívás bevezetője -- alátámasztandó a magyar nyelvről alkotott téves elképzeléseket -- elsőként Georg Werner 1549-ben Bázelen, majd 1551-ben, Bécsben megjelent művét, a *De admirandis Hungariae aquis* címűt állítja pellengérré, mivel a szerző a jászokról azt állította, hogy más nyelven beszélnek, mint a magyarok. A magyarországi tudósok feladata tehát, Bél Mátyás szerint, hogy a kor kívánalmainak megfelelő, a lehető legpontosabb szakkönyvet tudják nyújtani hazájukról. Ugyanakkor a magyarországi tudósok elé elretentő példaként állítja azt az ismeretlen szerzőt, valószínűleg 1706-ban megjelent *Der Staat von Hungarn* című művet is, amely a magyar nyelvet a szlávön leszármazottjának tartja.⁶

A szerző rövid írásában világosan állást foglal nyelvünk eredetével kapcsolatban: az nem egyike a bábéli torony építésekor összezavarodott nyelveknek, hanem a szent héber nyelv leszármazottja. A szent jelző pedig ez esetben azt jelenti, hogy az a héber, amelyből származik a miénk, azonos az őshéberrel, magával a teremtés nyelvével. Ezt a megállapítást etimológiai szótárában a priori elvként alkalmazza, az ősi hun-szkíta írással foglalkozó tanulmányában pedig további érvekkel támasztja alá.

Maga a kötet- és fejezetbeosztás előképe Kaspar Neumann 1696-ban, Nürnbergben megjelentetett könyve a *Genesis et Exodus linguae sanctae* lehetett. Neumann, aki elsősorban a mortalitást kutató tanulmányai révén vált saját korában híressé, az angliai, hasonló tárgyú vizsgálódások is az ő révén indultak meg, az Oxfordi Egyetem díszdoktora is lett. Kapcsolatban állt Leibnizzel és Jablonskival is,⁷ akik szintén nagyra értékelték munkásságát, így 1706-ban a Berlieni Akadémia tagjai közé fogadták. Tartalmi előképe és közvetlen inspirálói azonban a Burius-fivérek lehettek. Nem véletlen, hogy a Tervezet végén található üdvözlő verset Burius Dániel írta, aki aztán a kéziratot Berlinbe el is vitte.⁸

c. A terv megvalósulása

Bél Mátyás Tervezetének, épp úgy, mint később Notitiájának távlati célja természetesen nem csupán magának a magyar nyelv keletkezésének és történetének leírása volt. Elsősorban, a Berlieni Akadémia példájára, olyan munkatémát keresett, amellyel a tudós magyarokat társasággá tudja szervezni.⁹ Emellett azonban a tervezett, kétkötetes műből elkészültek bizonyos részletek: az elsőből megjelent a III. fejezet, a *De litteris Hungarorum*, 1718-ban, Lipcsében, *De vetere litteratura Hunno-Scythica* címmel. Kéziratban maradt ránk a IV. fejezet, az *Etymologicon Hungaricum sexcentarum vocum* -- bár az eredetileg hatszáz szócikkre tervezett szótárból csak alig több mint a kétharmada készült el.¹⁰ A VIII. fejezetnek csak a címe: *De Ruderibus sapientiae veterum Scytharum in Lingua Hungarica residuis* van meg az előbb említett műhöz kapcsolódóan, az azt tartalmazó

⁵ BÉL, *Hungariából...*, 35-44.

⁶ *Der Staat von Hungarn* [h. n., é. n.] (Apponyi, 2505).

⁷ SCHIMMELPFENNIG, K. A., *Neumann, Kaspar = Allgemeine Deutsche Biographie*, Lipcse, Duncker und Humblot, 1875-1912, XXIII, 532-535.

⁸ SZELESTEI N., 62.

⁹ SZELESTEI N., 72-76. BÉL, *Hungariából...*, 26-30.

¹⁰ Litt. VII. b. 2. SZELESTEI N. László, *Bél Mátyás kéziratok hagyatékának katalógusa* (továbbiakban: *Katalógus*), Budapest, MTA Könyvtára, 1984, 70.

kézirat 44. lapján, a következőn pedig e fejezet harmadik pontja, amely a szkíták filozófiában és fizikában (physica) való jártasságát bizonyítja példákkal. A IX. fejezetből éppígy csak a címet: *Specimen sistitur, quid in Exegesi Sacra circa dubia vexatae Linguae Hungaricae Adminiculo praestari posset*, és Valentin Ernst Löscher *De Causis linguae Hebraicae libri III* című könyvéből származó idézetet¹¹ vetette papírra Bél Mátyás. A meglévő magyar nyelvű biblia-fordítások történetének áttekintése, amely az első könyv X. fejezetét képezte volna, csak részben készült el, vagy maradt ránk. Nem autográf kézirata szintén az esztergomi Főszékesegyházi Könyvtárban található.¹²

A magyar nyelvtudomány történetében újdonsággal a második könyv szolgált volna: a magyar nyelv görög, latin, német és szláv jövevényszavainak, valamint nyelvjárásainak leírása (ez utóbbinak címe, és egy Galeotto Marziótól származó idézet szintén megvan abban a kéziratban, amely az Etymologicont is tartalmazza). Végül pedig a IV. fejezet előtanulmányának tekinthetjük az autográf kéziratban maradt *Hungari et Transylvani Aliquot, eruditionis fama et Scriptis celebres. Anno 1712. Collecti* című írókatalógust¹³.

d. A szövegkiadás elvei

A Tervezet szövegének disszertációmban közzétett változatának alapja az 1713-as, berlini különlenyomat. Az átírása betűhív, a nyomdahibát (!) jelzi. Híven követtem az 'u' és 'v' hang jelölésére változó módon használt 'u' és 'v' betűk átírását. A Bél Mátyásra jellemző központosítást megtartottam, a meglehetősen hosszú körmondatokat a mai helyesírás szabályai alapján nem kívántam átírni. Igen gyakran fordul elő, hogy kettőspont áll azon a helyen, ahova a mi megítélésünk szerint kérdőjel kíváncsogna. A pontosvessző helyett egyszerűen pontot használ a szerző, s utána kisbetűvel folytatja a mondatot. Az egyes szerzőktől vett idézeteket folyamatosan írja a szövegbe, dőlt betűvel jelezve azt, hogy ezek nem az ő szavai. A forrásokra lábjegyzetben, betűkkel hivatkozik, a tárgyi jegyzeteket emiatt számmal jelölve, végjegyzet formájában tettem közzé.

DE VETERE LITTERATURA HUNNO-SCYTHICA

1718-ban jelent meg Lipszében az a mintegy nyolevan lapos tanulmány, amely a magyarok ősi írásával, a rovásírással foglalkozik: ez az első, amely a ma már könyvtárnymira duzzadt, e témával foglalkozó művek sorát megnyitotta.¹⁴ Az ajánlás annak a Daniel Ernst Jablonskinak szól, aki miatt – amint arról már szó esett korábban – a könyvtervezetét is Berlinben jelentette meg Bél Mátyás. A bevezetőben a szerző tíz évvel azelőtti, tehát 1708-as találkozásukról emlékezik meg, s ígéretéről az „irodalom” kutatásával kapcsolatban. Az irodalom szót ebben az esetben, épp úgy, mint a könyv címében, a lehető legtágabb, vagy fogalmazzunk így: legősibb voltában kell értenünk. A „littera”-tól, tehát a betűtől kezdve a régi „hun-szkíták” írástudásáig és írott emlékekig. A „hun-szkíta” egyrészt tehát a magyarok – hagyományok szerint – ősenek tartott hunokat jelenti ez esetben: Attilát és udvarát. Másrészt, mint írás, a székely(-magyar) rovásírást.

a. Szövegtörténet

¹¹ LÖSCHER, Valentin Ernst, *De causis linguae Hebraicae libri III*, Frankfurt-Lipce, 1706.

¹² Litt. VII. b. 1. *Katalógus*, 70.

¹³ Hist. VII. a. 2. *Katalógus*, 110.

¹⁴ A műből részletek jelentek meg magyarul: BÉL, *Hungariából...*, 94-130.

A műnek több kézírata maradt ránk. A legrégebb, első változatnak azt a szöveget tekinthetjük, amelyet Tóth Gergely a pozsonyi Evangélikus Líceum Könyvtárában talált meg és írt le a közelmúltban.¹⁵ A 681-es köteg 1-43., 47-50., 53-57., 63-64. és 72. lapja. A pozsonyi könyvtáron kívül az esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár is őrzi a *De vetere litteratura* egyik kéziratát: ez 32 teljes, valamint 6 kisebb, erősen javított levelet tartalmaz, jelzete: Litt. VII. a. 1. A kéziratok vizsgálata során vált világossá, hogy a második, eddig töredékként számontartott kézirat második fele is a pozsonyi Evangélikus Líceum Könyvtárában található: a 681. köteg 39-44. lapján. A végső kézirat, amely alapján a nyomtatott változat készült, éppúgy, ahogy a Tervezetnél láttuk, egyelőre nem fellelhető, feltételezhető, hogy az csak a nyomdába jutott el, másolat nem készült róla. Megállapítható, hogy a stiláris változtatásokon túl a szerző a nemzetközi szakirodalom kibővítésével foglalkozott az esztergomi kézirat elkészülte után.

b. Források

I. Hazai történetírók

A rovásírás történetével foglalkozó szakirodalom hagyományosan Kézai Simonnak tulajdonítja az első, ősi jelekkel kapcsolatos feljegyzést. A *De vetere litteratura* történeti forrásai közül azonban – keletkezésüket tekintve -- Thuróczy János *Krónikája* volt a legkorábbi. A történeti források időrendi sorrendjében haladva Antonio Bonfini *Tizedei* azok, amelyeket Bél felhasznált művében, több helyen ismertette azokat a részeket, amely Géza fejedelem idejében a pogány magyarok megtérítését tárgyalják. Feltételezhetjük, hogy maga Bonfini Thuróczy *Krónikájából* szerezhetett tudomást a székelyek írásának létéről. Arról az ennél érdekesebb dologról azonban, hogy meglehetősen sok rövidítést kellett használni a rovásírásban ahhoz, hogy kevés betű sok mondanivalót takarjon, nem tudjuk, kitől értesülhetett. Azt azonban szinte bizonyosan állíthatjuk, hogy a Zsámboky János kiadásában, 1581-ben, Frankfurtban megjelentetett könyv volt Bél Mátyás birtokában, melynek függeléke Oláh Miklós *Attiláját* tartalmazta (862-890. lap), hiszen ezt is ismerte és használta a szerző. Bél Mátyás ezt a művet épp úgy, mint Thuróczy Jánosét egy későbbi szerző, Szamosközy István állításainak alátámasztására és megerősítésére használta fel a műben. Székely István világkrónikája később keletkezett Oláh Miklós művéénél, de annál hamarabb látott napvilágot: Krakkóban, 1559-ben jelent meg a mű, melyben említést tesz a székelyek különös írásáról.¹⁶ Bél Mátyás a könyvről és a benne foglaltak létezéséről Szenci Molnár Albert *Nyelvtanjának* előszavából értesülhetett, amelyet aztán később idéz is.

A történeti munkák sorát a Bél Mátyás tanulmányában többször is idézett és részletesen magyarázott Szamosközy István *Analecta lapidum* című művével kell folytatnunk. A szerző Firenzében, Cosimo nagyherceg nyilvános könyvtárában, a Biblioteca Medicea Laurenzianában felfedezett egy nyomtatott könyvet. Leírása igen sok újdonságot tartalmaz. Eltekintve attól a rövid részlettől, amely a rovásjelek összevonására utalva az írás tömörségét emeli ki, s amely Bonfini ismertetett mondatára emlékeztet, arra a jelenségre hívja fel a figyelmet, hogy a rovás sorai fentről lefelé haladnak. A kötetet igen sokan szerették volna azóta is megtalálni, elsőként az 1600-as évek közepén Firenzébe utazó Töppelt Lőrinc, aki azonban hiába kereste a nagyherceg könyvtárában ezt a nyomtatványt.¹⁷

¹⁵ TÓTH, 37-45.

¹⁶ *Chronica ez vilagnac yeles dolgairol*, Krakkó, 1559 (RMNY 156), 142v. Facsimile: kiad. és bev. GERÉZDI Rabán, Bp., Akadémiai, 1960 (Bibliotheca Hungarica Antiqua).

¹⁷ TÖPPELT Lőrinc, *Origines et occasus Transylvanorum* (RMK III. 2391), Leiden, 1667, 71.

A *De vetere litteratura Hunno-Scythica* közvetlen, magyar előzményeként Otrókoci Fóris Ferenc *Origines Hungaricae* című, 1693-ban megjelent, kétrészes művét¹⁸ kell számon tartanunk. A magyarság eredete után nyomozva említést tett a rovásírásról, a magyar nyelvudomány történetébe újat azonban nagyarányú szóhasonlításával hozott.¹⁹

II. Hazai nyelvtanírók

Nyelvtaníróink közül Szenci Molnár Albert, Komáromi Csipkés György és Tsétsi János műveinek részletei szerepelnek a *De vetere litteratura Hunno-Scythica*-ban. Szenci, Baranyai Decsi János kérésére, 1610-ben kiadott magyar nyelvtankönyvének előszavában felhívással fordul a nagyközönséghez, hogy küldjenek számára rovásírással írt szöveget. Komáromi Csipkés György, nyelvünk keletkezésével kapcsolatban a „bábéli tornyot” említi, s azért hangsúlyozza, hogy az ottani zürzavarban született a magyar, mert egy nyelvnek sem a dialektusa, Európában rokontalan, más nyelvből le nem származtatható, beszéd-²⁰ és írásmódja (érti ezalatt a rovásírást) a keletiekhez hasonlít. Tsétsi János a névelőhasználat és az igei személyragok névmási eredete kapcsán állapítja meg a magyar nyelvről, hogy a héberrel áll rokonságban,²¹ s ősi írásunkat is ismerteti. Bél Mátyás forrásai közül a rovásírással kapcsolatban újdonságot Komáromi Csipkés hoz: azt ugyanis, hogy ezeket a betűket a „keleti” nyelvekhez hasonlóan jobbról balra írják. Épp így ő volt az, aki – Bél számára elsőként -- nyelvünket közvetlenül rokonította az ős-héberrel.²²

III. Külföldi források

Az eddig ismertetett történeti és nyelvtani munkák rovásírással kapcsolatos részeitől a *De vetere litteratura Hunno-Scythica* szerzője számára természetesen azok voltak fontosak, amelyek illeszkedtek koncepciójába. Hogy mi is volt ez pontosan, az már könyvének az elején található, a héber és a hun-szkíta(-székely) írásjeleket összehasonlító táblázatból is világosan látszik. Magát a táblázatot Valentin Ernst Löscher *De causis linguae Hebraicae* című, 1706-ban megjelent művéből vett át²³ Bél. A szerző forrásai alapján megállapítható, hogy alaposan ismerte azokat a XVII. században keletkezett őstörténeti műveket, amelyek az egyes népek eredetét mind a szkítáig vezették vissza, őshazájukat Szkítiában, azaz Szittyaföldben jelölték meg.

Az őstörténettel foglalkozó szerzők közül Bél Mátyás forrásként használta, a dán Thomas Bang és Ole Worm, a svéd Olof Verelius és Olof Rudbeck, valamint az ír Roderick O’Flaherty²⁴ könyveit. Miért lehetséges, hogy épp az ő műveikben talált megfelelő érvanyagot Bél saját elképzeléseinek bizonyítására? Feltételezhetően azért, mert Észak-Európában -- Magyarországhoz hasonlóan -- Nyugat-Európához képest később, és ugyanazzal

¹⁸ Franeker, RMK III. 3797.

¹⁹ BÉL, *Hungariából...*, 21-22.

²⁰ „Lingua Hungarica, nulli linguarum sub caelo tam est similis, ac Hebraicae; quam imitantur Syriaca, Chaldaica et Arabica, quamvis longius.” TOLDY, 341.

²¹ TSETSI János, *Observationes Orthographico-Grammaticae*, Lőcse, 1708 (RMK II. 2334) = TOLDY Ferenc, *Corpus Grammaticorum linguae Hungaricae veterum*, Pest, 1866, 679.

²² Erről bővebben lsd. HEGEDŰS József, *A magyar nyelv összehasonlításának kezdetei az egykorú európai nyelvudomány tükrében*, Bp., Akadémiai, 1966 (Nyelvudományi értekezések 56). KELEMEN János, *A filozófus Dante, Művészet- és nyelvelméleti expedíciók*, Bp., Atlantisz, 2002 (Mesteriskola), különösen 111-122 és a magyar nyelvazonosság későbbi szakaszának meghatározó jelenségeihez vö. SZÖRÉNYI László, *Nyelvrokonság, őstörténet és epika a XVIII. századi magyarországi jezsuita latin irodalomban* = Uő, *Studia Hungarolatina*, Bp., Kortárs, 1999, 73-83.

²³ LÖSCHER, 224.

²⁴ *Ogygia*, London, 1685.

a céllal indult meg az ősiségek, így a runa írás feldolgozása, nevezetesen egyenrangúságuk bizonyítására. Közülük a leghíresebb-hirhedtebbé Rudbeck vált *Atlantica sive Manheim* című könyvével.²⁵:

c. Módszer

Az ősi hun-szkíta írásról szóló könyv egyik leglényegesebb része az a fejezet, amelyhez Bél Mátyás O'Flaherty és Rudbeck műveit használta fel, s amely a *Fenius* avagy *Fenisius* szó magyarázatáról szól. Mind az ír, mind a svéd történettudós ezt a nevet egy személynek, Feniusnak a nevéből eredezteti. Roderick O'Flaherty az írek eredetével kapcsolatban egyrészt Homéroszra, másrészt az ír folklórra támaszkodik. Írország szigetét azonosítja ugyanis az *Odüsszeia* első énekében (I, 50) szereplő Ogügia szigetével, ahol Kalüpszó rabul ejtette Odüsszeuszt. Másik forrása a *Leabhar Gabhála Éireann*, az írek eredet mítoszainak XI. századi összefoglalása. Ebben Fenius Farsa, híres szkíta uralkodóként szerepel, aki egyedülként őrizte meg az emberiség ősi nyelvét: a gaelt. A svéd tudós, Olof Rudbeck pedig a svédeket, azaz az északi germánokat teszi meg egész Európa ősvévé.²⁶ A fennus vagy fenius nép nevének eredetét pedig -- a gót nyelvet hívva segítségül -- a „Fan”, úr és az „Aes” Isten jelentésű szavak összeolvadásával „Úristennek” magyarázza.²⁷ Bél Mátyás, ismertetve szómagyarázatukat, azoknál egy sokkal jobb és egyszerűbb megoldást kínál: „végre azon szkítáknak követelem a szkíta irodalom megalapítóját, akitől hosszú idő múltán a későbbi hunok származnak. A Fenes vagy Fenis ugyanis tiszta magyar szó, amit a legegyszerűbb magyar is minden magyarázat nélkül igen könnyen észrevesz már a szó első kiejtésékor: jelentése fényes, híres, tekintetes előkelő.”²⁸ S hogy ki volt ez a Fenisius, akit mindenki saját ősvének akart tudni? Nem más, mint Jáfet dédunokája, a szkíta írás feltalálójának neve, amelyet Bél Mátyás a korában elfogadott módszerekkel magyarul értelmezett.²⁹ Az idegen szó hangalakját tehát összefüggésbe hozta egy hasonló hangzású, magyar szóval: a *Fenes*-ből így képez *fényest*.

ETYMOLOGICON HUNGARICUM*

A XIX. században Budenz József (1836-1892), a hazai finnugrisztika megalapozója világosan látta, hogy a nyelvrokonság bizonyításában meghatározó jelentőségűnek bizonyulhat egyfelől az alapszókinccs, másfelől az alaktani elemek ősi voltának kimutatása és rendszeres, monografikus feldolgozása. Egyik munkája, a *Magyar-Ugor Összehasonlító Szótár* (1873-1881), másik pedig *Az ugor nyelvek összehasonlító alaktana* (1884-1894) címet viseli. Az előbbi mű a finnugor, ezen belül a magyar szókészlet első jelentős etimológiai szótára, 1000 magyar címszavú szócsaládot tartalmaz, melyek közül mintegy hatszázharmincat (azaz anyagának közel kétharmadát) mai tudásunk szerint is ősi elemként értékelünk. Budenz munkásságához fűződik a modern szófejtő vizsgálódás három alapvető követelményének -- a hangtannak, a jelentéstannak és a képzéstannak -- egyidejű

²⁵ *Atlantica sive Manheim*, Uppsala, 1679.

²⁶ BORST, Arno, *Der Turmbau von Babel*, I-IV, Stuttgart, 1957-1963, 1339.

²⁷ RUDBECK, Olf, *Atlantica sive Manheim*, Uppsala, 1675, 363. c. IX. §. 1.

²⁸ *De vetere*, 20. Déri Balázs fordítása: *Hungariából...*, 106.

²⁹ „The seventeenth century did not use etymology to seek and perhaps gain information but rather to support - and as they thought prove - preconceived beliefs. As one seventeenth-century authority put it, in etymology it is entirely legitimate to add, subtract, transpose and invert letters.” AARSLEFF, Hans, *The Study and Use of Etymology in Leibniz = Studia Leibnitiana Supplementa*, Vol III. Band III. Wiesbaden, 1969, 183.

*A héber nyelvvel kapcsolatos megjegyzéseket, a héber szavak átírását és minden, erre vonatkozó szakmai segítséget Bányai Viktóriának, az ELTE BTK Hebraisztikai Tanszék adjunktusának köszönöm, akinek jelentős része van abban, hogy a disszertáció e fejezete és a hozzá tartozó szövegkiadás megszülethetett.

figyelembevételével.³⁰ E nyomtatásban is megjelent könyv előtt a magyar nyelv szókincsének történeti szempontú, nyomtatott szótára nem jelent meg. Az eddig ismert magyar etimológiai munkák egyik legkorábbi emléke Bél Mátyásnak a magyar szavak héber eredetét kutató kézírata. Ez a kétkötetesre tervezett mű első könyvének IV. fejezete, egy hatszáz címszavas héber-magyar etimológiai szótár lett volna³¹.

a. Szövegtörténet

A kéziratban maradt szöveg az esztergomi Főszékesegyházi Könyvtárban található (Litt. VII. b. 2.), összesen 84 oldalon 468 betürendbe szedett szócikk szerepel. Az első lapon olvasható a mű teljes címe: *Specimen Lexici Hungarico-Hebraeo-Harmonici*. Amióta Tóth Gergely a pozsonyi Evangélikus Líceum Könyvtárban katalogizálta Bél Mátyás kézíratos műveit, nyilvánvalóvá vált, hogy az esztergomi kéziratnak létezett egy előtanulmánya is, melyből egyetlen lap maradt fenn.³² Ennek a lapnak két oldalán összesen 65 k betűvel kezdődő magyar szó van egymás alatt felsorolva, mellettük héber, négy esetben arab szó. Az első 15 esetben a magyar és héber szó után lapszámok találhatóak: ezek hivatkozások Otrókocsi Főrís könyvére: a megadott oldalak az *Origines Hungaricae*ben található etimológiai magyarázatokat jelzik. A kézirat keletkezését 1712, a magyar nyelvről írandó könyv tervének megszületése és 1716 közé tehetjük. Sem későbbi, ránk maradt leveleiben, sem egyéb műveiben nem találunk említést arra vonatkozólag, hogy ezt a szótárt tovább akarta volna fejleszteni, vagy a kiadását elő akarta volna készíteni.

b. Források

Közvetlen forrásai közül igen sokat ismerünk, hiszen azokat, a többi tudományos művéhez hasonlóan, pontosan megjelöli a hivatkozásoknál. A magyar szavak latin megfelelőjét egészen ritka kivételektől eltekintve³³ Szenci Molnár Albert szótárának, a *Lexicon Latino-Graeco-Ungaricum* 1645-ös, frankfurti kiadásából³⁴ vette. A magyar szó héber megfelelőjének megtalálásában az etimológiai szótár fő forrása, ahogyan a rovásírással foglalkozó tanulmány esetében is, Otrókocsi Főrís Ferenc *Origines Hungaricae*³⁵ című műve. Összesen hatvannyolc szócikket teljes bizonyossággal e mű alapján írt meg Bél Mátyás, tehát az esetek 15 százalékában pontosan a Magyarok eredetében foglalt szavakat olvashatjuk e kéziratban is.

A héber szavakat feltehetően Johann Buxtorf *Lexicon Hebraicum et Chaldaicum* című szótára alapján válogatta az Etimológiájába. További fő forrásaiként kell még két lexikont megemlítenünk, az egyik Samuel Bochart (1599-1667), francia protestáns teológus *Hieroicoicum*³⁶ című, a Bibliában előforduló állatokat ismertető műve, a másik Heinrich Opitz *Novum Lexicon Hebraeo-Chaldaeo-Biblicum*ja.³⁷ A latin nyelv eredetét tárgyaló s a héber-magyar szavak jelentésfejlődésével párhuzamba állítható jelenségek magyarázatában két könyv segítette

³⁰ *Etimológiai szótár. Magyar szavak és toldalékok eredete*, főszerk. és bev. Zaicz Gábor, Tinta, 2006, VII-VIII.

³¹ Ismerteti: V. KOVÁCS Sándor, *Az ismeretlen Bél Mátyás = Uő., Eszmetörténet és régi magyar irodalom*, Budapest, Magvető, 1987, 503-508.

³² TÓTH, 42.

³³ Például Bárka – Bél Mátyás meghatározása szerint cymba, Szenci Molnár Albert szótárában: arca.

³⁴ RMNY 2099.

³⁵ RMK III. 3797.

³⁶ London, 1663.

³⁷ Lípse, 1692.

Bél Mátyást. Az egyik Christian Beckmann, *De originibus Latinae linguae*³⁸, a másik Gerhard Johann Vossius, németalföldi teológus *Etymologicon linguae Latinae*³⁹ című könyve.

A források harmadik köre a Biblia, elsősorban az Ószövetség könyvei. Több mint 60 szócikk esetében használ Bél Mátyás az adott szó magyarázatára, jelentésfejlődésének bemutatására egy-egy bibliai idézetet. Sőt, egyes esetekben magát a Bibliát magyarázza a magyar szó segítségével, de erre részletesen a szófejtő módszer elemzésénél térek ki.

c. Módszer

A magyar szavak héber eredetének bizonyítására Bél Mátyás a következő „sablon” használta: magyar szó -- latin megfelelője -- hasonló hangzású héber gyök -- héber szó latin betűvel való átírása -- annak latin megfelelője -- jelentéstani magyarázat -- hangtörténeti magyarázat. Jelentéstani magyarázatot akkor kell Bél Mátyásnak adnia, ha a magyar szó értelmétől az annak eredetként megjelölt héber szó jelentése igen távol áll. Ezekben az esetekben leggyakrabban az egyeztetett szavak jelentése közötti kapcsolatot az adott szó asszociációs mezőjének segítségével teremti meg. A jelentéstani-jelentésfejlődési magyarázat jóval több mint a szócikkek felénél megjelenik, s ebből nyolcvan esetben még valamiféle „kultúrtörténeti adalék” is járul hozzá. A nehezebben magyarázható esetekben az érvrendszerben gyakran szerepel a régi magyar szokásokra, életmódra való hivatkozás.

E magyarázatok mellett a magyar szó héber megfelelőjéből való eredeztetést hangtörténeti-hangfejlődési bizonyítékkal is alátámasztja Bél Mátyás. Ezeket a hangtani változásokat és „rendszeres hangmegfeleltetéseket” – természetesen még nem a modern értelemben – a fejezet elején már említett táblázatban foglalta össze.

Bél Mátyás tudományos munkásságának csak kezdeti szakaszát jellemezte a nyelv- és irodalomtudománnyal való foglalkozás, életét lelkészi és pedagógusi tevékenysége mellett a *Notitia* megalkotása kísérte végig. Hazánk földrajzi, gazdasági leírásának csíráira azonban már az Etimológiában is rábukkanhatunk.

Tudománytörténeti szempontból nem tarthatjuk eleve hibás elképzelésnek, hogy Bél Mátyás a magyar nyelv eredetét az őshéberben látta meg. Erre sarkallta a magyar irodalmi és nyelvtanírói hagyomány is⁴⁰, s erre az útra vitte közvetlen forrása is: Otrókoci Főrös Ferenc magyarok eredetével foglalkozó könyve.

d. A szövegkiadás elvei

Disszertációmban a kézirat közzétételénél a betűhív közlési elvet tartottam szem előtt. A rövidítéseket szögletes zárójelben oldottam fel, mert fontosnak tartottam, hogy az én kiegészítéseim határozottan elkülönüljenek az eredeti szövegtől. Különös központosítását e szövegben is megtartottam, tehát itt is előfordul, hogy a mai kettőspont helyett használt pont után kisbetűvel folytatódik a mondat. A szótár magyar szavait szintén betűhív módon írtam át, figyelve arra is, hogy a mellékjelek is olyanok legyenek, amilyenek ő írta. A héber szavak átírásánál Bányai Viktória, a szír szavak átírásánál pedig Kövér András, az ELTE Hebraisztika Tanszékének munkatársai szintén a betűhív átírásra törekedtek. A szövegkiadásban nem jelöltem a kihúzásokat, melynek legfőbb oka az, hogy Bél Mátyás olvashatatlanra satírozza a törlendő szavakat, szövegrészeket. Az utólagos,

³⁸ Wittenberg, 1613.

³⁹ Amszterdam, 1662.

⁴⁰ V. KOVÁCS, 504; HEGEDŰS József, *A magyar nyelv összehasonlításának kezdetei az egykorú európai nyelvtudomány tükrében*, Bp., Akadémiai, 1966 (Nyelvtudományi értekezések 56).

sorközi és marginális betoldásokat szintén nem jelöltem. A szótár, amint arról már ejtettem néhány szót a szövegtörténet kapcsán, fokozatosan készült: így az író nyilvánvaló szándékának megfelelően a szavakat ábécé sorrendbe tettem, éppen ezért nem szerepelnek lapszámok sem a szöveg közben.

DE VERSIONIBUS BIBLIORUM HUNGARICIS

Bél Mátyás tervezetében a magyar bibliafordítások története az első könyv X. fejezete lett volna. Miért kerülhet egy elsősorban nyelvészettel foglalkozó műbe a Biblia fordítása? Elsősorban azért, mert – amint arra az előző fejezetben részletesebben kitértem -- a XVI. században a nyelvtudomány fejlődését két, meghatározó s Európa történelmét meghatározó eseménycsoport befolyásolta. Az egyik az új, addig ismeretlen nyelvek megismerésével járó földrajzi felfedezések a másik az anyanyelvűséget előtérbe helyező reformáció.⁴¹ Ez utóbbi sarkallta a tudósokat a Biblia mind pontosabb és pontosabb fordítására. A fordítás maga pedig, a pontos szavak és kifejezések megtalálása nem csupán a nyelv ismeretén, hanem magának az idegen kultúrának, a másik nép történelmének, irodalmának pontos ismeretén is múlik. A bibliafordítások története tehát egyet jelentett a műveltség történetével.

a. Szövegtörténet

Az előzőekhez hasonlóan Esztergomban őrzött kézirat (Litt. VII. b. 1.) első lapjának tetején a következő cím olvasható: *Sectio secunda / De versionibus Bibliorum Hungaricis / Membrum I. / De prima omnium versione Hungarica.*⁴² Arra, hogy a címben miért „második rész” szerepel, az eddig feltárt források nem szolgálnak magyarázattal. Feltételezhetjük, hogy önálló tanulmányként szerette volna megjelentetni, s ezért is hiányzott már a Bibliával foglalkozó rész a Tervezet második, kéziratban maradt címlapjából. A szövegnek eddig ez az egyetlen, 28 lapból álló, nem autográf változata ismert. A kézirat datálatlan, egyetlen támpontot a források vizsgálata jelenthet. A legfrissebb mű, amelyre a szerző egy ‘d’ betűvel jelölt lábjegyzetben hivatkozik a kézirat 3. lapján, az Jacob le Long Bibliotheca Sacrájának 1720-as, lipcsei kiadása.⁴³ Tehát csak annyit állapíthatunk meg, hogy a kézirat e dátum után keletkezett.

b. Források

A bibliafordításról szóló tanulmány-töredék bevezetője, épp úgy, ahogyan arra akár a *Tervezet*, akár az *Ősi hunszkita írás* ismertetésekor felfigyelhettünk, az európai szakirodalom kritikáját tartalmazza. Kritikával illeti Christian Kortholt (1633-1694) protestáns teológus traktátusát, amely a Szentírás különböző kiadásait ismerteti⁴⁴, Töppelt Lőrinc Erdély történetét bemutató, már többször említett könyvét⁴⁵ és le Long, a datálás kapcsán már említett Szentírással foglalkozó könyvét.

E kevés és rossz adat ellenében Bél Mátyás a Szentírásból valamint és külföldi szerzők műveiből merít érveket ahhoz, hogy a világ elé tárja: már Szkítiában élő, hun őseink is ismerték a Biblia szövegét, s az már az

⁴¹ HEGEDŰS József, *A magyar nyelv összehasonlításának kezdetei*, Nyelvtudomány Közlemények, 56, 16-19.

⁴² Ismertette: V. KOVÁCS, 508-510.

⁴³ „Bibliothecae Sacrae Parte II. Cap. XII. Sect. VI. pag. 373. edit. Lipsiensis A[nn]o 1709. An in nova illa et auctiore editione, quam typographus Parisiensis Rouland parare in Novis Literariis Lipsiensibus Anni 1720 No 5. scribit[ur] plenior Biblioru[m] Hungaricoru[m] sit futura mentio, tempus docebit.”

⁴⁴ KORTHOLT, Christian, *De variis Scripturae editionibus tractatus theologico-historico-philologicus*, Kiel, 1686.

⁴⁵ TÖPPELT, *Origines et occasus* – vö. 17-es jegyzet.

apostolok korában le volt fordítva a nyelvükre. A kéziratok második része csak töredékesen maradt ránk. Címe: *De Versionibus Bibliorum, quae Karolii aetatem antecessae sunt*, és kizárólag Sylvester János személyével és Újszövetség-fordításával foglalkozik. Bél Mátyás egyetlen példányt látott ebből a kiadásból, s az is hiányos volt. A fordító személye utáni kutatásban Wolfgang Laziusnál talált adatokat⁴⁶, s ennek alapján tudta azonosítani, mint a bécsi egyetem görög majd héber tanárát. Fordítási módszeréről pedig úgy ítélte, hogy Philipp Melanchthon hatása érződik rajta.⁴⁷ E megállapítás után aztán, néhány mondattal később meg is szakad a szöveg.

HUNGARI ET TRANSYLVANI ALIQUOT ERUDITIONIS FAMA ET SCRIPTIS CELEBRES

1712-ben, tehát a Berlinben megjelentetett Tervezetet megelőző évben vetette papírra Bél Mátyás azoknak az íróknak a jegyzékét és könyvek címlírását, amelyeket nem talált meg Czvittinger Dávid *Specimen Hungariae Literatae*⁴⁸ című könyvében: a tudós irodalom- és nyelvtörténeti érdeklődésének első bizonyítékai tehát ezek a feljegyzések. Az írólista alapját képezhette volna a Tervezetben leírt tudományos munka második részének negyedik fejezeteként jelölt *Historia Poëseos Hungaricae, deque eius indole orientali, et de nonnullis Poëtis Hungaris*-nak.

a. Szövegtörténet

Az autográf, esztergomi Főszékesegyházi Könyvtárban található, hatvanhárom lapos, kislakú füzet⁴⁹ első oldalán az 536-os lapszám olvasható, a legutolsón az 598-as. Három részre osztható: az első rész magyarországi szerzőket (536-573), a második pedig hazánkkal kapcsolatban álló könyveket sorol fel (574-583). A harmadik rész, amely tizenöt lapból áll, az erdélyi származású református lelkész, Soterius György kéziratban maradt művét, a *Historia Transilvaniae*-t ismerteti, megadva annak pontos könyv- és fejezetcím beosztását.⁵⁰ Tóth Gergely pozsonyi kutatásai Bél Mátyás írókatalógusával kapcsolatban is szolgáltak újdonsággal. A 681-es köteg *Miscellanea grammatica* címmel jelölt részében ugyanis, a 66. lap tetején ugyanis ez olvasható: Ad Cap. de Poes. Hung. – Bél Mátyás keze írásával, az ott olvasható töredék tehát a tervezett tanulmánykötet negyedik fejezetébe került volna.

b. Az írókatalógusban szereplő művek azonosítása

Bél Mátyás töredékes írókatalógusában mindösszesen negyvenkilenc mű szerepel, melyek közül harminckettő pontosan egyeztethető volt az RMK II. és III. katalógusa alapján. Két esetben csupán a megadott évszám téves, egy esetben pedig a leírt kötet tartalma csak félig egyezik meg a valósággal⁵¹, ennek ellenére az azonosítás nem okozott nehézségeket. Nehezebbnek bizonyult azonban azoknak a műveknek az azonosítása, amelyek nem magyarországi szerzőtől származtak, mégis valamiféle magyar vonatkozásuk volt. Bél Mátyás ugyanis a vázlatában, Czvittingerhez hasonlóan, tágan értelmezte a magyar irodalomhoz tartozás fogalmát, s a

⁴⁶ LAZIUS, Wolfgang, *De gentium aliquot migrationibus*, Bazel, 1557, 21.

⁴⁷ Stili ratio, tenorque quo in ea utit[ur] Sylvester, indicio nobis est, e Schola eum Philippi Melanchtonis, produisse; qui illa aetate communis, non Germaniae modo suae, sed vicinar[um] quoq[ue] regionum Praeceptor jure habitus est, satis superq[ue] prodit.

⁴⁸ Frankfurt-Lipce, 1711.

⁴⁹ Hist. VII. a. 2.

⁵⁰ Soterius Györgykéziratban maradt művének egyik csonka másolata (I-II. könyv) az OSZK Fol. Lat. 1158. jelzete alatt található meg.

⁵¹ Johan. Bocatii, *Poetae Laur. Caes., Scholae Cassoviensis Rectoris, Hungaridos Libri Poëmatum V. continentes Martialia vel bellica, Encomiastica, Nuptialia, Miscellanea, Sepulchralia.* (RMNY 846.).

tudománytörténet későbbi szakaszában „hungarica”-nak nevezett műveket is felvette katalógusába. Ezek közé tartozik például az alkímiában híressé vált, szebeni Melchior rézmetszetes képét tartalmazó *Gloria mundi* című kötet⁵², Friedrich Taubman epigrammája a Wittenbergben tanuló Massa Simonhoz⁵³, vagy Marcus Antonius Muretus francia humanista Dudith Andrásnak és Báthory Andrásához írt levelei⁵⁴.

II. Túl a Terven: néhány levél és egy tanulmány

Ha végigforgatjuk azt a vaskos kötetet, amely Bél Mátyás levelezését tartalmazza⁵⁵, az eddigiekben megfogalmazottakhoz képest nem ér meglepetés bennünket: a lelkipásztori tevékenységen kívül Bél elsősorban a készülő *Notitia* ügyében levelezett, a nyelv- és irodalomtudományra kevesebb figyelmet fordított. Ez utóbbi témába sorolható leveleit két, jól elkülöníthető csoportba sorolhatjuk. Az egyik a *De vetere litteratura Hunno-Scythica* című kötetével áll kapcsolatban, a másik kimondottan a magyarok nyelvrokonaival, eredetével kapcsolatos nézeteket öleli fel, s elvezet legutolsó, nyelvészettel foglalkozó tanulmányáig, a *De peregrinitate linguae Hungaricae*ig. Ezzel kapcsolatban hat levél maradt ránk: négyet ebből Bél Mátyás, kettőt pedig Theophil Siegfried Bayer írt, akinek 1726. január 12-én, Königsbergből⁵⁶ keltezett leveléből úgy tűnik, hogy egy régi, vitás kérdést szeretne Bél Mátyással tisztázni. Leírja: véleménye szerint Szkítiának azt a területet kell tekinteni, amely a Vistula és a Volga között helyezkedik el. Erről a területről származnak többek között az alánok, a litvánok, a finnek, a lappok, az észtek és a poroszok. A magyarok azonban egy egészen más népcsoporthoz tartoznak, amely nem a hun nép, akiket a mongolokkal azonosít, és nem is a török. Leibniz cikkére hivatkozva, amely a berlini akadémia folyóiratában jelent meg, leírja, hogy a finn és a magyar nyelvben sok közös vonás van. Felhívja a figyelmet arra is, hogy ezt a hasonlóságot ifjabb Olof Rudbeck is felfedezte nemrég kiadott könyvének tanúsága szerint.⁵⁷

Bél Mátyás szeptember 24-én kelt, igen hosszú válaszlevelében⁵⁸ több ponton ellenérveket hoz fel Bayer elméletével szemben. Visszautasítja Leibniznek azt az elgondolását, hogy a magyarok szarmata, azaz szláv eredetűek lennének. A finn-magyar rokonsággal kapcsolatban feltételezi, hogy valaha egymás közelében élhettek e két nép, s ezért vannak közös szavaik: a nyelvrokonságnak és a népek földrajzi eredetének ugyanis nincs köze egymáshoz.⁵⁹ Ez az az alapgondolat, amelyre aztán a *De peregrinitate linguae Hungaricae* című tanulmányát is építette. Utolsó, 1732-es levélváltásuk szintén tartogat egy-két érdekes részletet a magyarok nyelvrokonságával kapcsolatban.⁶⁰ Bár bizonyítékot nem találtam rá: mégis joggal feltételezhető, hogy ez adta Bél Mátyásnak az

⁵² Feltehetően: *Gloria mundi. Alias paradysi tabula = Musaeum hermeticum, omnes sopho-spagyricae artis discipulos fidelissime erudiens [...] Continens tractatus chymicos 9 praestantissimos*, Frankfurt, 1625. Vö. SZINNYEI József, *Magyar írók élete és munkái*, Budapest, 1891-1914, reprint.: Budapest, MKKE, 1981, VIII. 1027.

⁵³ TAUBMAN, Friedrich, *Schediasmata poetica innovata*, Wittenberg, 1610, 608–609.

⁵⁴ *Marci Antonii Mureti Orationes, Epistolae et Poemata*, Lipcse, 1672, Lib. I. Ep. LXIX. Andreas Dvditivs M. Antonio Mvreto, anno 1559, 539; Lib. III. Ep. LXXIII. Andreae Bathoreo Cardinali ac Principi illustrissimo M. Antonius Mvretvs, anno 1584, 731-732; Lib III. Ep. LXXIV. Andreas Cardinalis Bathoreus M. Antonio Mvreto, anno 1585, 732-734.

⁵⁵ *Bél Mátyás levelezése* (Magyarországi tudósok levelezése), szerk. TARNAI Andor, sajtó alá rend., bev. és jegyzetek, SZELESTEI N. László, Budapest, Balassi, 1993.

⁵⁶ *Uo.*, 154. 286-os számú levél.

⁵⁷ *Specimen usus linguae Gothicae, in eruendis atque illustrandis obscurissimis quibusvis sacrae scripturae locis: Addita analogia linguae Gothicae cum Sinica, nec non Finonicae cum Ungarica*, Uppsala, 1717. E könyv volt az, amely alapján Hell Miksa és Sajnovics János a magyar nyelvrokonság kutatásába belefogott. Vö. PÁPAY, 13.

⁵⁸ *Bél Mátyás levelei*, 162. 305-ös számú levél.

⁵⁹ *Uo.*, 162-163.

⁶⁰ *Uo.*, 273-275. 467-es és 469-es számú levél.

ötletet: küldje el 1726-ban papírra vetett cikkét a berlini akadémia folyóiratának, amely aztán két évvel később meg is jelent a *Miscellaneában*.

DE PEREGRINITATE LINGVAE HUNGARICAE⁶¹

a. Szövegtörténet

A rövid tanulmány autográf kézírata az esztergomi Főszékesegyházi Könyvtárban található: 34 erősen javított, betoldásokkal tarkított levélből áll (Litt. VII. b. 3. és 4.), harmadik és ötödik pontjának vázlatos összefoglalása megtalálható a héber-magyar etimológiai szótárt tartalmazó füzet utolsó levelén. A kézirat datálása az első lap jobb felső sarkában szerepel: Posonii, 1726 d. 4. sept. -- mellette a megjegyzés: *Ad Inclitam Regiam Societatem Scientiarum Berolinensem*. W. G. Leibniz 1710-ben, ugyanennek a folyóiratnak első számában megjelenő *Brevis designatio meditationum de Originibus Gentium* című tanulmányára írt válasz Bél Mátyásnak e cikke.⁶²

b. W. G. Leibniz és a magyar nyelvrokonság kérdése

Az alcímben jelölt téma teljes kifejtése természetesen nem tárgya disszertációm befejező részének. Pár mondatban csupán abból a szempontból világítom meg e témát, amely visszatükröződik Bél Mátyás tanulmányában. Számára ugyanis – ha lehet így fogalmazni – a legmeglepőbb leibnizi megállapítás, a következő volt: „A szarmatákhoz, vagy ha jobban tetszik, a szlávokhoz sorolom a hunokat és az avarokat is, akik – úgy tartják – azon a területen éltek, amelyet most Hungáriának, régen Pannóniának neveztek. [...] A szlabinok jöttek nyomukba, amelyeknek egy részét, a később betelepődőket, avaroknak nevezték, ezért most is azon az egész területen szláv törzsek laknak, ahol nem a magyarok élnek (más eredetű törzs). [...] A másik hatalmas északi népnek a finneket kell tartanunk. [...] És bizonyos is, hogy a lapp nép eredete a finnekével azonos, ahogyan azt a nyelvük alapján Scheffer nekem már régen bebizonyította. [...] De távolabbi keleti rokonaik is vannak, amelynek szembeötlő bizonyítékát a magyarok nyújtják, ez a finnekkel rokon nép, akik Belső-Szkítiából vagy ahogy manapság nevezzük, Szibéria közelebb fekvő területeiről érkeztek, ahogyan azt Jornandes leírja.”⁶³

Egyelőre, bár több feltételezés is létezik, pontosan nem tudjuk, hogy mi vezette Leibnizet arra a végkövetkeztetésre, hogy a hunokat és az avarokat a szláv nyelvcsaládhoz sorolja, a magyarokat pedig a finnekkel, szamojédokkal és lappokkal egy töről eredeztesse.⁶⁴ Nyelvtudományi érdeklődése elsősorban a szavak etimológiájára irányult, a XVII. század nyelvfilozófiai kérdéseivel is óhatatlanul szembekerült. Tagadta azt a nézetet, hogy a héber lett volna az emberiség ősnyelve.⁶⁵ A hébernek, mint *lingua primigenia*-nak tárgyalása összefügg azzal a nézettel, amelyet 1623-ban megjelent könyvében Jakob Böhme, a lutheránus misztikus ír le; ő ugyanis úgy vélte, hogy a nyelv és a vallás belsőleg kötődnek egymáshoz. Leibniz ehhez az ősnyelv-teóriához zavarba ejtően hasonlító elméletnek az alapján, valamint annak az a priori meggyőződésének az eredményeként, hogy minden nyelv részesül a dolgok egyetemes harmóniájában, hosszas levelezést folytatott La Croze-zal a kínai nyelvvel és írással kapcsolatban, keresve a „titkos” kulcsot a természet és annak jelrendszerrel történő leírása

⁶¹ XXV. évf., 198-226.

⁶² WELLMANN Imre – mivel a kéziratot nem látta – csak feltételezi, hogy a „summus vir” maga Leibniz. Vö. *Bél Mátyás (1684–1749) c. cikke*, *Történelmi Szemle*, 1979, 382.

⁶³ LEIBNIZ, *Brevis designatio*, 8.

⁶⁴ HEGEDŰS József, *Leibniz és a finnugorság*, Mny, C(2004), 386-387.

⁶⁵ LEIBNIZ, Gottfried Wilhelm, *Otium Hanoveranum*, ed. FELLER, Joachim Friedrich, Lipcse, 1718, 80-81.

között.⁶⁶ A böhmei elképzeléssel ellentétben azonban nem akarta elképzelését az ősnyelvvel kapcsolatban máig ható elvként feltüntetni.⁶⁷

c. Bél Mátyás tanulmányának forrásai és érvei

Leibniz felfogása a héberrel, mint ősnyelvvel kapcsolatban kizárólag azért fontos számunkra e tanulmánnyal kapcsolatban, mivel Bél Mátyás írásának vezérfonalát épp az az elv határozza meg, hogy a magyar nyelv, amennyire idegen az (indo-)európaiktól, annyira hasonlít a „keleti” nyelvekhez, s ez végigkíséri teljes nyelvtörténeti munkásságát is. Amint azt korábban láttuk, az 1718-ban megjelentetett *De vetere litteratura Hunno-Scythica* című könyvében is a héber karakterekből származtatja a magyar rovásjeleket. Bél számára nyelvünk rokonsága az őshéberrel a magyar nyelv értékét és elsőbbségét jelentette minden más európai nyelvvel szemben. Leibniz nyelvtörténeti munkájára írt válaszában a nagy tudós módszereit alkalmazva kívánja bizonyítani saját elképzelését.

Bél Mátyásnak e tanulmánya figyelemreméltó eredményeket hozott a magyar nyelvtudomány fejlődésében: a ragozási, toldalékolási rendszerünk vizsgálata során elsőként írja le például, hogy a birtokos személyjel és az igeragok között összefüggés áll fenn. A névszóragok terén határozottan továbblép azon az úton, amelyet Szenci Molnár mutatott meg, amikor felismerte, hogy a latin alapokra épülő grammatika nem nyújt megfelelő alapot a magyar nyelvtan leírására. Igaza volt Bélnek abban is, hogy a nyelv és a nyelvrokonság nem egyértelmű bizonyíték a különböző népek közös eredetére, bár ha figyelmesen elolvassuk Leibniz cikkének bevezető szavait, ezt ő sem állította: úgy gondolta inkább, hogy ez csak segítséget nyújthat egy-egy nép eredetének felderítésében.

1712 tehát az első, és 1734 az utolsó év, amely a ránk maradt források alapján Bél Mátyás nyelv- és irodalomtörténeti tanulmányainak végpontjait jelöli. Huszonkét évig foglalkoztatta a tudóst nyelvünk eredetének kérdése. Természetesen ebbe a körbe lehetne és kellene belevonnunk számos nyelvtankönyvét, a nyelvtankönyvekhez írt előszókat, s a *Notitiájában* elő-előbukkanó irodalmi és nyelvészeti fejtegetéseit, hogy még teljesebb, még részletesebb képet kaphassunk ez irányú tudományos tevékenységéről. Ennek tárgyalása azonban már túlmutat disszertációm szűkre szabott keretein és célján.

---

⁶⁶ Idézi: AARSLEFF, 181-182.

⁶⁷ *Uo.*, 185.

PUBLIKÁCIÓS LISTA

a. Tanulmányok

Hungarian Runic letters – Mythical history = Acta Conventus Neo-Latini, 2008 (kiadás alatt)

Ősi betűk – mítikus történelem II. Bél Mátyás és a rovásírás irodalmának hazai forrásai = Varietas Gentium, Communis latinitas. A XIII. Neolatin Világkongresszus (2006) előadásai, szerk. SZÖRÉNYI László, LÁZÁR István Dávid, Szeged, 2008, 137-146.

Ősi betűk – mítikus történelem, ItK, 2006, 529-538.

Kelemen MIKES, *Lettere dalla Turchia*, Roma, Lithos, 2006 – bevezető tanulmány (olasz nyelven)

Poesie d'amore di autrici ungheresi, Róma, Római Magyar Akadémia, 2004 – bevezető tanulmány (olasz nyelven)

Domonkos-kódex, Budapest, MTA Nyelvtudományi Intézet, 1990 – bevezető tanulmány és jegyzetek

b. Szerkesztések, fordítások, lektorálások

Animus Regis. Mátyás király a kortársak szemével, Budapest, PIM, 2008 – válogatás, szerkesztés, utószó

PSZEUDO ARISZTOTELÉSZ, *Titkok titka = „Természeted az arcodon” A fiziognomia története* (Ikonológia és műértelmezés 11), II, 89-101. – fordítás

Annuario dell'Accademia d'Ungheria in Roma 1998-2002, Studi italo-ungheresi, Budapest-Róma, OSZK-Római Magyar Akadémia, 2005 -- szerkesztő

Annuario dell'Accademia d'Ungheria in Roma 2002-2004, Conferenze, Róma, Római Magyar Akadémia, 2005 – szerkesztő

M. ZEMPLÉNYI Jolán, *A felvidéki fizika története*, Piliscsaba, Magyar Tudománytörténeti Intézet, 1998 – lektor

SZALLÁSI Árpád, *Magyar írók orvosai és a magyar orvosírók*, Piliscsaba, Magyar Tudománytörténeti Intézet, 1998 – lektor

Horváth-kódex, Budapest, MTA Nyelvtudományi Intézet, 1994. – előkészítő munkacsoport tagja